

О. В. АНДРІЄВСЬКА

*Олена Владиславівна Андрієвська, аспірантка
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України*

**ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА**

Формування ефективної моделі конституційно-правового регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина є однією з найактуальніших в науці конституційного права. При цьому наявність діаметрально протилежних наукових поглядів щодо даного поняття, а також відсутність в Конституції України та в нормах чинного законодавства визначення поняття конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина зумовлюють виникнення ситуацій, за яких встановлені державою обмеження прав людини, з одного боку, визнаються легітимними та не суперечать чинному законодавству, а з іншого боку, – такі обмеження будуть суперечити правовій природі людини, а також створювати перешкоди в реалізації нею своїх основних прав та відповідно свідчити про перевищення органами державної влади своїх повноважень щодо встановлення тих чи інших обмежень.

Разом із тим, для формування найбільш оптимальної концепції легітимності конституційно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина з максимальним врахуванням інтересів людини як найвищої соціальної цінності, а також для подальшого розвитку доктринальних уявлень даного конституційно-правового інституту, обов'язковим є аналіз зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання обмежень прав людини. У зв'язку з цим доцільним є дослідження норм конституцій зарубіжних держав, які встановлюють обмеження прав і свобод людини і громадянина. При цьому найбільш результативним таке дослідження буде за умови врахування норм конституцій держав з різним конституційним ладом та регламентацією правового статусу людини, з огляду на різноманітність врегулювання встановлених обмежень прав і свобод людини і громадянина кожною державою, що в свою чергу сприятиме формуванню нових поглядів щодо встановлення конституційно-правових обмежень, вивчення позитивних та негативних моментів встановлення обмеження прав та свобод людини і громадянина, а також можливості подальшого запровадження окремих найбільш вдалих аспектів такого регулювання в законодавство України.

Окремі аспекти конституційно-правових обмежень в Україні були об'єктом дослідження таких українських науковців, як Ю. Дика, К. Зубова, А. Колодій, С. Магда, О. Нестеренко, О. Осинська, П. Рабінович, А. Стрекалов, Ю. Тодика та ін., а в зарубіжній літературі названі питання стали предметом уваги, зокрема, В. Агєєва, О. Жилиної, О. Должикова, Г. Майстренка, К. Малкарова, С. Новожилова, А. Переверзева, О. Подмарєва, С. Пчелинцева, Є. Рассолової. Однак у сучасній вітчизняній науці конституційного права відсутнє комплексне дослідження зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання обмежень прав і свобод людини і громадянина, зокрема норм іноземних конституцій, які встановлюють такі обмеження. При цьому окремі спроби дослідження питання закріплення обмеження основних прав і свобод були зроблені А. Стрекаловим, який визначив три основні способи закріплення обмежень основних прав і свобод: а) спосіб «генеральної клаузули»; б) відсильний спосіб (спосіб конкретних застережень); в) комбінований спосіб, тобто поєднання «генеральної клаузули» і конкретних застережень¹.

Між іншим, стрімкий розвиток конституціоналізму та встановлення принципу пріоритетності прав і свобод людини і громадянина інтересам держави зумовлюють створення єдиної концепції прийняття конституційно-правових норм, які встановлюють обмеження прав. На сьогоднішній день в конституції майже кожної держава, виходячи з тих чи інших критеріїв, встановлюються обмеження прав та свобод людини.

Метою даної статті є дослідження норм конституцій іноземних держав, якими встановлюються обмеження прав і свобод людини і громадянина. Визначення в якості об'єкта дослідження саме конституційно-правових норм зумовлене тим, що саме нормами конституцій визначається допустимість обмеження прав людини та регулюється поведінка суб'єктів конституційно-правових відносин щодо встановлення таких обмежень.

Аналіз конституцій зарубіжних держав у частині встановлення обмеження прав допомагає виокремити певні категорії норм, що регулюють обмеження прав і свобод людини і громадянина та наявні в досліджуваних основних законах. Найбільш доцільним буде розділення конституційних норм, що регулюють обмеження прав і свобод людини і громадянина, на такі категорії:

1. Узагальнюючі норми, знаходячись в одній чи декількох статтях основних законів зарубіжних держав, містять загальні положення щодо встановлення обмеження прав і свобод людини, зазвичай встановлюючи мету та механізм обмеження, а також співмірність з обставинами, що зумовлюють їх встановлення. Так, у Конституції Молдови² міститься спеціальна стаття, що має назву «Обмеження здійснення прав чи свобод» (ст. 54), в якій відслідковуються наступні позитивні моменти: наявність окремої статті, що регулює питання

встановлення обмеження прав і свобод людини і громадянина; визначення об'єкта обмеження – права людини, визначення чіткого переліку підстав для їх обмежень, встановлення переліку прав людини, які неможливо обмежувати за будь-яких умов.

Вищевикладене в свою чергу свідчить про чітке врегулювання питання встановлення обмеження прав і свобод людини і громадянина, а також про неможливість держави встановлювати обмеження, які суперечать її основному закону.

Слід звернути увагу на врегулювання питання встановлення обмеження прав людини і громадянина в Конституції Південно-Африканської республіки³, ст. 36 якої визначено всі загальні параметри для встановлення обмеження прав та свобод людини і громадянина (суб'єкт конституційно-правових відносин – людина, механізм обмеження – спеціальний закон, співмірність, мета та підстави обмеження), що відповідно є досить ефективною при реалізації державою свого права щодо встановлення обмежень прав та свобод людини.

Досить цікавим є формулювання п. 13 розділу 3 Конституції Індії⁴, якою встановлено, що держава не повинна видавати закони, які скасовують чи обмежують права, надані цією Конституцією, а будь-який закон, прийнятий в порушення цієї норми, є недійсний в частині, в якій він його порушує.

Доцільним буде також врахування серії норм Конституції Турецької Республіки⁴ щодо врегулювання встановлення обмеження прав і свобод людини і громадянина, ст. 5 якої визначено, що основним напрямком діяльності держави є забезпечення неможливості встановлення незаконних обмежень прав і свобод людини. Однак ми вважаємо вказану норму декларативною, оскільки саме держава буде визначати межі та підстави для встановлення обмежень, а також критерії, які визначатимуть їх законність. Між іншим, особливістю Конституції Турецької Республіки є наявність окремого розділу «Обмеження основних прав і свобод», яким досить вдало визначено порядок встановлення обмежень прав і свобод людини і громадянина, чітко встановлено підстави всіх обмежень, хоча деякі з них є досить абстрагованими, що унеможливує їх застосування в практичній діяльності.

2. Норми-принципи встановлюють обмеження тих чи інших прав та свобод людини і громадянина, виходячи з основних засад та ідей конституції, якими визначається конституційний лад держави. Основною метою та призначеннями норм-принципів, які встановлюють обмеження прав та свобод людини, є деталізація основних ідей, визначених конституцією щодо конституційно-правового регулювання прав та свобод людини і громадянина.

Найпоширенішим принципом, у контексті якого встановлюються норми, якими обмежуються права та свободи людини і громадянина, є принцип недискримінації. Так, ч. 3 ст. 1 Конституції Мексики⁵ встановлено, що будь-яка дискримінація на ґрунті етнічної чи національної приналежності, статі, віку, інвалідності, соціального становища, здоров'я, релігії, поглядів та переконань, сімейного стану або інша дискримінація проти людської гідності, що має на меті обмеження чи зменшення обсягу прав, забороняється.

Частиною 3 ст. 54 Конституції Республіки Македонія⁶ також встановлено, що обмеження свобод і прав не може бути дискримінаційним на підставі статі, расової приналежності, кольору шкіри, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового чи соціального походження. Обмеження свобод і прав не може стосуватись права на життя, заборони тортур, а також принижуючу людську гідність поведінку, свободи думки, совісті, публічного висловлювання думки й віросповідання.

Аналогічні положення стосовно принципу недискримінації щодо встановлення обмеження прав містяться в п. 15 ч. 3 Конституції Індії⁷, якою передбачено, що ні один громадянин не може бути обмежений в правах з мотивів релігійної, расової, кастової приналежності, статі, місця народження тощо, а також не повинен мати особливих обов'язків та не може піддаватись особливим обмеженням відносно доступу в магазини, ресторани, готелі та інші місця загального користування та користування колодязями, водоймами, купальнями, дорогами і місцями загального відпочинку, що утримуються повністю чи частково за рахунок державних коштів і є відкритими для загального користування.

Досить цікавою є закріплена ст. 18 Конституції Португальської Республіки⁸ норма, якою визначається принцип незворотності дії в часі під час встановлення обмежень прав та свобод, відповідно до якої закони, що обмежують права і свободи та їх гарантії, повинні мати загальний і абстрактний характер та не мати зворотної сили при збереженні обсягу і незмінної сутності конституційних положень.

3. Конкретизуючі норми встановлюють порядок та особливості обмеження окремих прав і свобод людини і громадянина, в тому числі й за умов особливих правових режимів. Згідно з досліджуваними конституціями обмеженню підлягають: право на свободу і особисту недоторканність (ст. 19 Конституції Турецької Республіки), право на вільний вибір місця проживання (ст. 23 Конституції Турецької Республіки, ст. 22 Конституції Грузії⁹), право на інформацію (ст. 24 Конституції Грузії, ст. 34 Конституції Молдови), право на свободу думки і висловлювання (ст. 26 Конституції Турецької Республіки, ст. 24 Конституції Грузії), право на свободу публікації (ст. 7 Конституції Мексики), право на мирні збори (ст. 9 Конституції Мексики), право на створення громадських організацій (ст. 8 Конституції Нідерландів¹⁰), право власності (ст. 27 Конституції Мексики, ст. 30 Конституції Республіки Македонія, ст. 21 Конституції Грузії) право свободи ринкових відносин (ст. 55 Конституції Республіки Македонія), право на судовий захист (ст. 20 Конституції Молдови).

Крім того, аналіз досліджуваних конституцій свідчить про наявність спеціальних норм, якими встановлюються обмеження прав та свобод людини і громадянина за особливих правових режимів. Зокрема, ст. 37 Конституції Південно-Африканської Республіки визначено підстави обмеження прав людини у зв'язку з введенням надзвичайного стану: сувора обумовленість такого обмеження самим надзвичайним станом, відповідність

законодавства, що встановлює обмеження прав людини, нормам міжнародного права, яке застосовується при надзвичайних ситуаціях; офіційне оприлюднення законодавства, що стосується обмежень прав і свобод людини і громадянина в засобах масової інформації; неможливість обмеження прав (на рівність усіх людей, незалежно від раси, кольору шкіри, етнічного чи соціального походження, статі, релігії чи мови; на повагу до людської гідності; на життя; на свободу і безпеку), заборона рабської праці, заборона обмеження прав дітей віком до 15 років.

4. Спеціальні конституційно-правові норми встановлюють обмеження прав і свобод окремих суб'єктів конституційно-правових відносин. Так, відповідно до ст. 9 Конституції Мексики встановлено обмеження права осіб, які не є громадянами Мексики, на мирні зібрання, що стосуються політичних справ держави. Аналогічні положення щодо обмеження політичних прав та свобод закріплені ст. 27 Конституції Грузії, якою передбачено можливість встановлення державою обмежень політичної діяльності іноземців та осіб без громадянства та ст. 16 Конституції Турецької Республіки, якою визначено, що права і свободи іноземців можуть бути обмежені на підставі закону згідно з нормами міжнародного права.

Крім того, як вбачається з досліджуваних конституцій зарубіжних держав, обмеження встановлюються також для таких суб'єктів конституційно-правових відносин, як громадяни. Зокрема, ст. 19 Конституції Нідерландів визначено підстави обмеження права громадян на вільний вибір місця роботи, а ст. 27 Конституції Республіки Македонія – обмеження права громадян Македонії на вільне пересування по території республіки та вільний вибір місця проживання.

Досить цікавою є встановлене п. 211 ч. 3 Конституції Індії обмеження права окремого суб'єкта конституційно-правових відносин Легіслатури Штату щодо обговорення поведінки будь-якого судді Верховного суду чи Вищого суду в зв'язку з виконанням його посадових обов'язків.

5. Неординарні конституційно-правові норми, обумовлені особливостями конституційного ладу тієї чи іншої держави, що містять нехарактерні обмеження прав і свобод людини і громадянина. Підставами створення таких норм є конкретизація суспільних відносин, передбачених Основним Законом і законами, прийнятими на його основі та відповідно до нього або виникненням нових конституційно-правових відносин. Наприклад, ст. 18 Конституції Молдови з назвою «Обмеження громадянства і захист громадян» визначено, що громадяни Молдови не можуть бути громадянами інших держав, за винятком випадків, передбачених міжнародними угодами, в яких стороною є Молдова. Відповідно до ст. 11 Конституції Мексики кожен має право в'їзду в республіку і виїзду з неї, право пересування по її території і зміни місця проживання без пропуску, паспорта, посвідчення особи чи іншого подібного документа. Використання цього права буде предметом регулювання судової влади, якщо буде йтися про кримінальну чи цивільну відповідальність, і органів виконавчої влади щодо обмежень, які встановлені законами про імміграцію, еміграцію, загальну охорону здоров'я держави чи стосовно іноземців, які проживають на території держави. Статтею 37 Конституції Південно-Африканської Республіки встановлено можливість арешту та тримання під вартою людини без рішення суду під час надзвичайного стану за наступних умов: повнолітній член родини такої людини повинен якнайшвидше бути повідомлений про її затримання, повідомлення про затримання має бути опубліковане в загальнодержавних засобах масової інформації протягом п'яти днів з дня затримання та містити прізвище затриманого і посилання на підстави затримання, надання затриманому права на вільний вибір лікаря, надання затриманому права на вибір адвоката та його відвідування, обов'язковість судового перегляду протягом 10 днів з моменту затримання, право на особисту присутність затриманого під час вирішення судом питання щодо затримання особи і оскарження продовження затримання.

Статтею 26 Конституції Португальської Республіки проголошено, що позбавлення громадянства і обмеження громадянської дієздатності може проводитись лише у випадках та межах, передбачених законом. При цьому не можна в якості підстав для цього використовувати політичні мотиви.

Відповідно до ст. 7 Конституції Грузії народ і держава обмежені цими правами і свободами як безпосередньо діючим правом, а ст. 19 зазначеної Конституції забороняє обмеження права на свободу слова, думки, віросповідання і поглядів, якщо їх реалізація не порушує права і свободи інших людей.

Аналіз вищевказаних положень конституцій зарубіжних держав щодо встановлення обмежень прав і свобод людини і громадянина дає змогу зробити висновок про багатогранність вказаних норм, що пов'язано передусім з принципами конституційного ладу, а також наявністю певної системи його гарантій – загальних і спеціальних (нормативно- та організаційно-правових) умов і засобі забезпечення існування та дієвості основних інститутів суспільства і держави¹. При цьому, незважаючи на різноманітність норм, що встановлюють обмеження прав і свобод людини і громадянина, обов'язковою умовою їх правомірного застосування є наявність ефективного механізму держави щодо їх реалізації.

¹ Стрекалов А. С. Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Стрекалов Андрій Євгенович ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 20 с. – С. 7.

² Конституція Молдови від 27 серпня 1994 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lex.justice.md/viewdoc.php?id=311496&lang=2>

³ Конституція Південно-Африканської Республіки від 11 жовтня 1996 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gov.za/documents/constitution-republic-south-africa-1996>

⁴ Конституція Турецької Республіки Електронний від 7 листопада 1982 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://global.tbmm.gov.tr/docs/constitution_en.pdf

⁵ Конституція Мексики від 5 лютого 1917 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://historicaltextarchive.com/sections.php?action=read&artid=93>

⁶ Конституція Македонії від 17 листопада 1991 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://makedonija.name/government/constitution-of-macedonia/>

⁷ Конституція Індії від 26 листопада 1949 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://india.gov.in/my-government/constitution-india/constitution-india-full-text>

⁸ Конституція Португальської Республіки від 2 квітня 1976 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-e

⁹ Конституція Грузії від 24 серпня 1995 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php>

¹⁰ Конституція Нідерландів від 17 лютого 1983 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.government.nl/documents/regulations/2012/10/18/the-constitution-of-the-kingdom-of-the-netherlands-2008>

¹¹ Конституція України: текст Основного Закону з офіц. тлумаченнями Конституційного Суду. Огляд і коментарі / НАН України. – К. : Наукова думка, 2006. – 210 с. – С. 103.

Резюме

Андрієвська О. В. Про деякі питання зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Досліджується конституційно-правовий досвід встановлення обмеження прав та свобод людини і громадянина. Виокремлено та проаналізовано види конституційно-правових норм, якими встановлюються обмеження прав та свобод людини і громадянина.

Ключові слова: права та свободи людини і громадянина, обмеження прав та свобод людини і громадянина, конституційно-правові обмеження.

Резюме

Андрієвская Е. В. О некоторых вопросах зарубежного опыта конституционно-правового регулирования ограничения прав и свобод человека.

Исследуется конституционно-правовой опыт установления ограничения прав и свобод. Выделены и проанализированы виды конституционно-правовых норм, которыми устанавливаются ограничения прав и свобод человека.

Ключевые слова: права и свободы человека, ограничения прав и свобод человека и гражданина, конституционно-правовые ограничения.

Summary

Andriiivska O. International experience of constitutional and regulation of restricting of rights and freedoms.

The international experience of constitutional and regulation restriction of rights and freedoms are studied. Kinds of constitutional and legal norms establishing restrictions of rights and freedoms are analyzed.

Key words: restrictions of rights and freedoms, constitutional restrictions of rights and freedoms.